

БӨРҮ КУЛЬТУ ЖАНА “ЭРКЕКТЕР СОЮЗДАРЫ”

*Каратаев Олжобай, т.и.д., профессор
Ж.Баласагын атындагы КМУ
Кайрыкан Жаныбекова, т.и.к., доцент*

Абстракт: Бөрүнүн культуна адам баласы эзелтеден ишенип, ага тотемдик жаныбар катары сыйынышып келишет. Илимий макалада бөрүнүн культу менен “эркектер союздарынын ортосундагы байланыштар, социалдык алакалар сыпатталат.

Түйүндүү сөздөр: бөрү, культ, кыргыздар, “эркектер союздары”, руника, енисей кыргыздары, этникалык маданият, этнос.

КУЛЬТ ВОЛКА И “МУЖСКИЕ СОЮЗЫ”

*Каратаев Олжобай, д.т.н., профессор
КГУ им. Ж. Баласагына
Кайрыкан Жаныбекова, т.и.к., к.т.н., доцент*

Абстракт: Люди с древнейших времен верили культу волка, поклонялись как тотемному животному. В этой статье анализируется взаимосвязи культа волка с “мужскими союзами” и социальные взаимоотношения в обществе.

Ключевые слова: волк, культ, кыргызы, “мужские союзы”, руника, енисейские кыргызы, этническая культура, этнос.

THE CULT OF THE WOLF AND "MALE UNIONS"

*Karataev Olzhobai, Doctor of Technical Sciences,
Professor, KSU them. J. Balasagyn
Kayrykan Zhanybekova, Ph.D., Associate Professor*

Abstract: People from ancient times believed in the cult of the wolf, worshiped as a totem animal. This article analyzes the relationship of the wolf cult with "male unions" and social relationships in society.

Key words: wolf, cult, Kyrgyz, “male unions”, runic, Yenisei Kyrgyz, ethnic culture, ethnosc.

Алгачкы общиналык коомдун доорунда жашаган адамдар жырткыч жаныбарлардан аң уулоонун ыкмаларын, өзгөчө бөрү үйүрүнүн ички социалдык алакаларын үйрөнүүгө аракет жасашкан. Бөрүнүн жашоо образын, үйүрдөгү ынтымак жана тартип принциптерин, бөрү үйүрүнүн коллективдүү аң уулоодогу өзгөчө ыкчамдыгы, айлакерлиги, жырткычтын чыдамкайлыгы жана атаандашы менен акыр-аягына чейин күрөшүүсү, баш ийип моюн сунбаган көктүгү, шамдагайлыгы, дем чыгарбай өлгөндүгү, үй бүлө куруудагы туруктуулук адаттары адам баласын кайсыл гана аймакта жашабасын таң калтырган. Айбанаттар дүйнөсүндөгү бөрү жаныбарынын феномени адамдарды бул жырткыч жаныбардан жашоону, аң уулоону, аскер өнөрүн ж.б. талдап үйрөнүүгө, аны күнүмдүк жашоодо колдонууга мажбурлаган. Бөрүгө бийликтин символу жана кудай (согуш кудайы) катары табынышкан, анын атын атоого **табу** (тыюу) салынган, ошондон улам карышкырдын каймана маанидеги ар кыл аталыштары келип чыккан. Согуш кудайы же “эркектер союздарынын” колдоочусу болгон Чагылган (Мама калдырак) кудайы адамдарга бөрүнүн образында көрүнгөн. Прохоров маданияты (б.з.ч. IV-II, б.з.ч. VIII-III кк.), Таштык (б.з.ч. III - б.з.ч. V кк.) маданий доорлору заманында жашаган адамдар коомунда бөрүгө табынуу өнүккөн. Прохоров маданияты доорундагы жашаган сак (скиф), эрте сармат жана кечки сармат урууларында бөрүгө ж.б. жырткыч жаныбарларга сыйынуунун диний-философиялык негизи өнүгүп калыптанган. Скифтерге жана сарматтарга таандык болгон археологиялык эстеликтерде жаныбарлар мотивдери үстөмдүк кылса, тескерисинче, кошуна Түштүк Сибирдин маданияттарында өсүмдүктөр мотивдери (мисалы,

кыргыздарда) басымдуу болгондугу белгилүү. Аталган тарыхый доорлордо жашаган адамдар коомунда илимий адабияттарда баяндалгандай “эркектер союздары” калыптана баштайт (караңыз: [Каратаев, 2021: 267](#)).

“*Эркектер союздары*” деген эмне ? Илимий адабияттарда “эркектер союздары”, “жаштар союздары”, “куракташ союздар”, “жашыруун союздар” деп аталганы менен, баары тең бир маанини туюнтат. Ал оболу, алгачкы общиналык коомдун шарттарында келип чыккан эркек аңчылардын жаш курагына карата калыптанган топтору, биримдиги. Жаш курагына карата түзүлгөн аңчылардын биримдиги, коомдук-экономикалык мамилелердин өнүгүүсү менен куралдуу аскердик катмарга (кошуун, дружина) өсүп чыккан. Тарыхый-этнографиялык булактарда жаш курагына карата уюшулган эркектердин топторун “*эркектер союздары*” деп аталат. Бүгүнкү кыргыз тилинде “тең курактагы эркектердин ынтымагы”, “жоролор”, “шеринелештер” маанилеринде чечмеленет. Кошуна өзбек жана тажиктерде “гяп”, “гаштак”, “шерда” ж.б. формаларда айтылат ([Снесарев, 1963: 181-182](#)).

“Эркектер союздары” аты аныктап тургандай жаш балдардын тестиерлик мезгилден жогорку курактык топко, башка социалдык топко өсүп-өнүгүүсүн чагылдырган. Ириде, алгачкы общиналык коомдун шартында эле колуна курал кармай алган эркектердин баары тең жоокер жана аңчы катары кабыл алынган. Туруктуу аскерлер же элдик кошуундар (ополчение) келип чыкканга чейинки доордо жогоруда белгилегендей “эркектер союздарынын” негизин аңчылардын тобу түзүшкөн. “Эркектер” катмарына өтүү үчүн тестиер балдар атайын аскердик ж.б. көнүгүүлөр, дене тарбия боюнча ар кыл сынактардан (инициация) өтүшкөн. Б.з.ч. VIII-IV кк. Байыркы Грецияда (Афины, Спарта) эң алгачкы “эркектер союздары” тууралуу маалыматтар баяндалат (караңыз: [Андреев, 2004: 89](#)). Боз улан курагына жеткен эркектер жаш курагына ылайык топтолушуп, шаардан ыраак жердеги тоолуу-таштуу жерлерде атайын лагерде жашоо менен бирге аскердик, дене тарбия көнүгүүлөрүн аткарышкан, жеген тамактарын жеке өздөрү даярдоого, ачкачылыкка, кыйноолорго чыдоого тарбияланышкан, белгилүү философтордун, илимпоздордун эмгектеринен кабардар болушкан. Белгиленген убакыттан жана атайын даярдыктардын соңунан кийин шаардын борборуна жыйналган элдин алдынан сап-сап болуп өтүшкөн. Даярдыктан өткөн жана курал кармоого укугу бар боз улан “эркектер союзуна” кирүүгө же ал уюмду түзүүгө, үйлөнүүгө, шайлоо жана шайлануу укугуна, муниципалитетке жумушка орношууга укук алган. Демек, атайын инициациядан өткөн эркек коомдун тең укуктуу мүчөсү, коргоочусу болуп калган.

Байыркы скифтер (сактар) жана сармат коомдорунда жаштардын союздары болгондугун, куралданган жаштардын топтору аңчылык жана кошуналарга кол салып талап-тоноо менен күн көрүшкөндөрүн тарыхый булактар ырастайт ([Погребова, Раевский, 1997:15](#)). Биздин пикирде, бул доор “согуштук демократия” деп аталган тарыхый мезгил менен байланышта. Мисалы, байыркы ассириялыктарда жаш курактары бирдей чамалаш, атайын инициациядан соң уруудан бөлүнүп чыккан жаштардын тобун “бөрү-иттер” деп аташкан ([Иванчик, 1988:40-41](#)).¹ Жоокердик курактагы эркектер тобуна кошулууда жырткыч жаныбарлардын, айрыкча карышкырдын сапаттарына ээ болуу өзгөчө жогору бааланган. Атайын сыноолордон өткөндөргө социалдык топко мүчө экендигин аныктаган, коомдогу ордун туюнткан жырткыч жаныбарлардын, анын ичинен карышкырдын символ-белгилери, атрибуттары ыйгарылган ([Евсюкова, 1988: 28-29](#)). Илимпоздордун белгилегендерине караганда коомдогу “мыкты адамдарды” аныктаган атрибуттар бара-бара социалдык топтун символ-белгилерине айланган, бул көрүнүш “эркектер союзуна” атайын сыноолордон (инициация) өткөн, сыноолорго туруштук бере алган адам гана мүчө боло аларын туюнткан, символдор анын ээси болгон эркектин коомдогу ээлеген

¹ Ал учурда согуштук иттер деп аталган, болжолу карышкырлар менен аргындаштырылган иттердин тукумдары болгон. Тукуму такталган, атайын үйрөтүлгөн иттерди “согуштук иттер” деп аташкан. Сактар жана киммериялыктар бөрү менен катар итке да сыйынышкан.

социалдык статусун да аныктаган. В.Добжанскийдин пикиринде коомдук бул процесстер эрте көчмөндөрдүн катардагы жоокерлеринин ичинен элитанын же тандалган жоокерлердин бөлүнүп чыгуусун шарттаган эле. “**Бөрүлөр**” статусун алган гана эркектер мындай атрибуттарды алып жүрүүгө акылуу болушкан. Тактай өтчү маселе, оболу жогоруда аталган атрибуттар аңчыларга таандык болсо, кийинчерээк, социалдык мамилелердин өнүгүүсү (эволюциясы) менен бирге, аталган өзгөчө атрибуттар аскердик элитага гана таандык болуп калган (Добжанский, 1990: 68).

Эркектер союздары жана андагы ритуалдар (каадалар), мифтер индоевропа элдеринде (герман, индо-иран, балт-славян), грек, латын, кельт ж.б. дурус иликтенген. Иликтөөлөрдө “эркектер союздарында” бөрү-иттин образы өзгөчө орунда тургандыгы далилденген. Эркектер союзунун колдоочусу болгон **Кудай-жоокер** – бөрү образында чагылдырылган; эң маанилүүсү союздун ичиндеги эркектердин баары тең **бөрү** катары кабыл алынган. Жаш улан-жоокерлерди карышкырга (*жоокер-карышкыр*) айландыруу же “*үйүргө кабыл алуу*” магиясы учурунда бөрүнүн кыймыл-аракеттерин элестеткен бийлерди аткарышкан, бөрүгө айлануу максатында анын терисин кийишкен, транска түшүү үчүн **сома (хаома)** сыяктуу наркотикалык ичимдиктерди колдонушкан. Бул учурда жаш жоокерлер конуштан сырткары жерлерде “бөрү” жашоосу менен күн көрүшүп, аскер ишине көнүгүшкөн, башка кошуна урууларга кол салып, талап-тоноолорду ишке ашырышкан (Иванчик, 1988:40-41). Инициация учурунда “бөрүгө аңчылык жасоо” ритуалы ишке ашырылган, улан-жоокер ритуал учурунда “жоокер-карышкырга” кубулган. Ритуалдык аң-уулоо шартында “бөрүгө” кубулган жоокерге белги-символ же атрибут катары карышкырдын териси жана башы ыйгарылган (Бондаренко, 2014: 153). “Бөрүнүн” терисин жамынгандан соң, жоокер жырткыч айбанга же карышкырга кубулган, ошентип жоокер бөрүнүн образы менен жашоого милдеттүү болуп калган. “*Бөрүлөр үйүрүнө*” кабыл алынган улан кармашта жеңилбес бөрүгө кубулуп, карышкырлар үйүрүнүн мыйзамдарын кабыл алып, аны менен жашоого өткөн.

Карышкырга “аңчылык кылуу” жоокерди символикалык түрдө “бөрүгө” айландырган, бөрү үйүрүндөгү тартипке, бөрүлөрдүн аң уулоо тактикасын согуштук өнөргө колдонууну кабыл алышкан, үйүр ичиндеги бөрүлөрдүн социалдык алакаларын үйрөнүшкөн. Чындыгында, карышкыр табияттан куралдуу жоокердин идеалдык образына төп келген. Адамдар бөрү жаныбарынын төмөнкү психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, кыймыл-аракеттерине көңүл бөлүшкөн: а). Жырткычтын күнүнө 40 км. ашык аралыкка чейин аң уулоого чыгышы, аңды (мисалы, койду) үстүнө арта көтөрө качышы; изден-изге жүрүшү аркылуу үйүрдөгү карышкырдын санын тактоо татаалдыгы; аң уулоо учурунда өтө сак болушат, алгач таанылган айбанга бир канча убакытка чейин кол салууга жакын жолошпой дыкаттык менен үйрөнүшөт; б). Карышкырдын башынын, кулактарынын, куйругунун кыймылы, көз карашы ж.б. аркылуу белги берүүнүн татаал системасынын бардыгы; в). Бөрүлөр үйүрүнүн ичиндеги өзгөчө алакалар, иерархиялык чөйрө, көп катмардуу элиталык топтор аркылуу үйүрдү башкаруу; айрым учурларда үйүрдүн дөбөт жетекчисине баш ийишет, айрымдарында “тең укуктуулук” сакталат, үйүрдөгү ич-ара араздашуу бөрү коомунда сейрек көрүнүш, көз карашы, кыймылы жана үн чыгаруусу аркылуу эмоциясын билдирет; белгилүү болгондой карышкырлар эч качан өздөрүнүн күчтүү жана ынтымакта экендигин ачык көрсөтүшпөйт, бирок, иш жүзүнө келгенде аны ийгиликтүү түрдө далилдешет; г). Карышкырлар уулуган учурда өздөрүнүн ички абалдарын билдиришип, ич ара баарлашышат.

Сактар (скиф) доорундагы эрте көчмөндөрдүн искусствосунда жырткыч жаныбарлар, анын ичинен бөрүнүн образы үстөмдүк кыла баштайт, мурдагы хтоникалык жаныбарлардын элестеринин ордуна жоокер курал-жарактарына карышкырдын образдары чегиле баштаган. Жырткыч жаныбарлардын ичинен *карышкырдын образы жогорку бийликтин жана аскердик эрдиктин символу* болуп калган. Байыркы Персиядагы Авестанын текстеринде “эки аяктуу бөрүлөрдүн” жеңип алуулары жөнүндө баяндалат

(Иванчик, 1988: 41). Булар Кичи Азия жана Персияга чабуул жасаган сактар (скифтер) болушкан. Кичи Азияда (азыркы Түркиянын аймагы) жашаган калктардын эң бир коркунучтуу душмандары болгон киммерийлерди “эки аяктуу бөрүлөр” – сактар (скифтер) жеңип алышканы маалым. “Эркектер союзун” түзгөн сактар Ишпакайдын жетекчилиги астында үстүнө карышкыр терисин, төбөсүнө бөрүнүн башын коюп алышып чабуул жасашкан. Бөрү терисин жамынган сактардын атын угушкан Кичи Азиянын эли үйойлөрү учуп, баш-аламандыкта алдастап качкандарын грек булактары эскерет (Каратаев, 2021: 234).

Коомдогу статусу бар элитаны айрымалап турган белгилердин бири – денесине татуаж же татуировка салуу расмиси да колдонулган. Байыркы сарматтар коомдогу ээлеген өзгөчө статусту белгилөө максатында татуировканы жана өсүмдүктөрдөн жасалган бойокторду пайдаланышкан (Нефедкин, 2018:84). Алтайдагы Пазырык деген жердеги археологиялык казууларда б.з.ч. V к. таандык болгон эстеликтер табылган. Адамдардын жакшы сакталган мумияларынан окумуштуулар денеге чегилген, жаныбарларды жана куштардын элестерин чагылдырган көп сандаган татуировкаларды табышканы илимге белгилүү. Таанымал археолог Н.П.Грязнов Пазырык V ж.б. көрүстөндөрдө сөөктөрү табылган татуировка чегилген эркек адамдарды коомдогу жогорку статусу болгон жетекчилер, жеке күрөшкө түшкөн балбандар деген пикирди айткан (Грязнов, 1961: 7-61). Н.П.Грязнов Пазырык маданиятындагы эстеликтерди енисей кыргыздары боюнча кытай булактарындагы маалыматтар менен салыштырган. Кытайдын Тан династиясынын (б.з. 618-907) “Тан-шу” булагы енисей кыргыздарынын мамлекети, мамлекеттик-башкаруу системасы, социалдык топтору, кызмат орундары, чарбасы, үрп-адат, каада-салттары ж.б. маалыматтарды баяндайт. Кытай жазма булагы: “...аялдардын саны эркектерге караганда көбүрөөк, эркектери кулактарына сөйкө тагышат. Алар (эркектер) туруктуу жана эр жүрөк келишет. Алардын ичинен эр жүрөктүүлөрү денелерине татуировка салдырышат, аялдар турмушка чыкканда гана моюндарына татуаж чектиришет... Биринчи айды “Б(м)ао-ши ай” (“баш ай” - март айы) деп аташат... (Таскин, 1968: 41). Демек, жогорудагы маалыматтардан татуировка да социалдык абалды чагылдырганын байкоого болот.

Байыркы кыргыз коомунда “эркектер союздары” болгондугу талашсыз. “Эркектер союздарынын” мүчөлөрү коомдун элитасын түзүшкөн. Аскердик жана административдик жетекчиликтеги “бөрү” статусуна ээ болгондордун баары тең кошумча “эр-жоокер” деген наамды алып жүрүшкөн. Кыргыз жазуу эстеликтеринде “эр атым Сангун Бөдбү”, “эр элем”, “эр (жоокер) болдум” сыяктуу саптар жыш кездешет. Ириде, эстеликтердин дээрлиги каган үй бүлөсүнө, мамлекеттик белгилүү эрлерге, өлкө үчүн кызматы сиңген адамдарга багышталып тургузулгандыгы ырас.

Барлыктагы биринчи эстелик Элегештин Улуг-Кемге (Енисейдин бир куймасы) куйган жеринен (Тува) табылган: 1) Эр атымды таптым. Эрдемдүүлүгүм (үчүн); 2) Мен өзүм Йигин Алп-Туран алты аймактуу (уруу) журтумдан он үч (жашымда) айрылдым. 3) Бектин эркин (бийлигинен), сиздерден айрылдым (Орхон-Енисей текстери, 1982:148). Мында он үч жашында атайын сыноодон өткөн кыргыз уланы тууралуу сөз болот. Барлыктагы экинчи эстеликте: 1) Мен Күни Тириг, үч жашымда атасыз болдум. 2) Даңктуу тутук агам мени тарбиялап өстүрдү (эр жеткирди). 3) Муңсуз Эрлердин ичинде (баатырлардын арасында) мен элем (муңсуз элем). 4) Өргөдө(гү) канышамдан айрылдым, апамдан (эжемден) айрылдым (Орхон-Енисей текстери, 1982: 148-149).

II Түрк каганатынын негиздөөчүсү Кутлугдун (Элтериш-каган) уулу болгон атактуу Күлтегин (684-731 жж.) өз эстелигине (Кошо Цайдам, Монголия): “...жети жашымда жетим калдым, он жашка толгонумда эр аты болгон “Күлтегин” атына ээ болдум; Умай-эне сыяктуу энем эркек жана эр (жоокер) болгонума кубанды” – деп Йоллыг-тегинге жаздырган. 46 жашында 734-ж. дүйнө салган Күлтегин 10 жашка толгондо алгачкы ирет ууга чыгып, аң атып алган. Бул ритуал колуна курал кармап, жоокер болууга уруксат

берилгендигин, кошумча **Күлтегин** атын кабыл алгандыгын чагылдырган (**Каратаев, 2021: 345**).

Элегестеги (Тыва) жазуу 39 жаштагы *даңктуу эр* Ток Бөгүгө арналган. Жазуудагы маалыматтарга караганда Ток Бөгү мамлекеттин жетекчиси же жогорку кызматтагы адам болгон, теги каган үй бүлөсүнөн чыккан. “Бөгү” – акылдуу, айлакер маанилерин берет, болжолу атайын ыйгарылган кошумча лакап ат болуусу мүмкүн. Эстеликте: 1) Өргөөдөгү канышам, аттигиниң, өз уулум сиздерден айрылдым; 2) Менин жүз эрге тете келе турган күчүм бар эле, мен жүз эр менен биргеликте согуштум (сиздерден айрылдым, өлдүм) ; 7) Кара (калың) журтум кайраттангын, эл (мамлекет) заңын (мыйзамын) бузба...; 10) Төрт аяктуу жылкым, сегиз аяктуу малым бар (үчүн), мунум-кайгым жок эле (**Орхон-Енисей текстери, 1982: 152**).

Бегре дарыясынын жанынан табылган кыргыз жазуу эстелигинде (E-12) Табгач (Тоба-Вэй же Кытай империясы) элине, каганына (императоруна) барган, ошол жерден 15 жаш курагында (эр болгондо) билим алган, кадыр-баркка, илимге ээ болуп, Табгач (кытай) кызына үйлөнгөн Төр-Апа Ичреки аттуу тектүү эр жөнүндө сөз болот. 15 жашында эр (жоокер же “бөрү”) болгон Төр-Апа Ичреки 67 жашында дүйнө салган. Эстелик жазууда анын жоокер (эр) болгондугу, жылкы жаныбарын кастарлаганы, “жети бөрү өлтүрдүм, барс менен кийикке (элик) кол салбадым, колумда бардар, сансыз төр түлүгүм бар эле” деген арманы айтылат. Кыргыздар Көк түрктөргө (689-744 жж.) каршы Кытай (Тан династиясы, 618-907 жж.), карлуктар, Түргөш мамлекети жана Тибет менен согуштук союз түзгөндүгү маалым. Ханзаада Күлтегин жана полководец Тоңюкук (кытайча аты - Юаньчжень) жетеген аскерлер союздаштарды, анын ичинен кыргыздарды 710-ж. декабрдын акыркы күндөрү, 711-ж. баш чендери жеңип баш ийдирген. Кыргыздар каган Барс-бектин жетекчилиги астында түрктөр менен үч ирет кагылышуу болгон. Мында аскер башчысы жана эр (“бөрү”) Төр-Апа Ичреки “жети бөрү өлтүрдүм...” - деп айтканы көк түрктөр менен болгон аскердик кагылышууларды баяндайт. “Бөрүлөр” – Ашина тегинен чыккан түрктөрдүн аталышы болгон. Кытайлар Чыгыш Түрк каганатынын (581-630 жж.) түрктөрүн “фу-ли” (бөрү) деп аташканы, бир жылда 64 ирет Кытайга кол салган “бөрүлөрдү” тукум курут кылыш керек деп жазышканы белгилүү. Эстеликтеги “барска жана кийике (элик) тийген жокмун” деген маалымат башка элдер жана алардын тотемдери тууралуу жазылышы ыктымал.

Бегре эстелиги (E-12): “...9): “Он беш жашымда Табгач канга бардым, Эр эрдемим үчүн алпын (?), алтын, күмүштү, кымбат баалуу ат жабылуу... Табгач мамлекетинде аялдуу (кишилүү) болдум; 10). Жети бөрү өлтүрдүм, барсты, кийикти (эликти) өлтүрбөдүм” (**Орхон-Енисей текстери, 1982: 154-155**).

Чаа-Холдогу (Чаа-Көл, Тыва) биринчи жазуу эстелигинде (E-13) Чиксин аттуу кыргыз эринин каганга, элге, мамлекетке ак дилден кызмат өтөгөнү тууралуу маалымат жазылат. Элге таанымал өз атасы жана кыргыз каганы Билге-Чикшенге ак ниеттен кызмат өтөп, эр (“бөрү”) наамына ээ экендиги баяндалат. Чаа-Хол (кырг. Чаа-Көл) - Тыванын аймагындагы анчалык чоң эмес көлдүн аталышы. “Чаа” – хакас жана тува тилдеринде “согуш”, “кармашуу” маанисин туюнтат. Болжолу, согуш болуп өткөн жердин атынан келип чыккан болуусу мүмкүн. Ошондон улам, Хакасиядагы кыргыздардын көрүстөндөрү жана аларга арналып тургузулган жазуу эстеликтери хакастар тарабынан “Чаа тастары” – “Согуш таштары” деп аталат. Көлдүн (Чаа-Көл) энчилүү аты кыргыз жазуу эстеликтиринин аталышынан улам келип чыккандыгын байкоого болот. “1) Мен курдаштарымдан айрылдым, аттигиниң ! Ак өргөөдөгү канышамдан, сегиз уулумдан айрылдым; 2) Мен өз каганыма, мамлекетиме берилгендик менен ак ниеттен кызмат өтөдүм. Акылдуу (көсөм) башкаруучума ак дилден кызмат кылдым. Жолдошторум үчүн да ак кызмат өтөдүм. Менин эрдигим...; 3) Атам үчүн Билге Чикшен канга (каганга) кызмат кылдым, эл-журтум; 4) Мен өз эрдигими, күчүмдү элимдин кызматына бердим...Теңир... мен мыкты жолдошторумдан айрылдым.

Чаа-Холдогу (Тыва) экинчи эстелик (Е-14) Кыргыз каганатында элчилик кызмат өтөгөн Чур (Чор) Күчтүү-Барска арналып тургузулган. Кыргыз каганатында мамлекеттик кызматты – элчиликти аркалаган эр Чур (Чор) Күчтүү Барс болжолу элчилик сапарда же согуштук жүрүштө курман болгон. Ал Көк Теңир жараткан эли, мамлекети, Улуң-Шад аттуу эрден (баатыр) айрылганы жазылат. Шад – түрк каганаттарында, кыргыздарда мамлекеттик эң жогорку кызмат орунун, кагандан кийинки адамды аныктаган.¹ 1) Элчи Чур (Чор) күчтүү Барс. 2) Өргөөдөгү канышам сиздерге, уулума бөкмөдүм (тойбодум); 3) Теңири (Көк Теңир) жараткан элим (мамлекетим), Улуң Шад эримден (баатырымдан) айрылдым (Орхон-Енисей текстери 1982:158).

Чаа-Холдогу (Тыва) үчүнчү эстелик (Е-15) жыйырма беш жашында курман болгон **Йарук-тегин** аттуу эр (“бөрү”) кыргызга арналып жазылган. Анын атасы Беле-Тугма болгондугу баяндалат. Беле-Тугма – болжолу, кыргыз кагандарынын бири болгон. Себеби, анын уулу Йарык “тегин” деген титулга ат болгон. “Тегин” – кагандын мураскери, ханзаада маанилерин туюнтат.² 1) Эр атым Йарык-тегин, мен жыйырма беш жашымда сиздерден кеттим; 2) Беле-Тугма (деген) болгон, (мен анын) уулумун, жакшылыкка бөкмөдүм (тойбодум), сизге; 3) журт арасында болгон үчүн уямдан, элүү уялаш тууганымдан айрылдым (Орхон-Енисей текстери, 1982:159).

Ириде, Борбордук Азиянын көчмөндөрүндө, анын ичинде кыргыздарда жаштар аскер иштерине кандайча даярдыктардан өтүшкөн деген суроо келип чыгат ? Болочоктогу аскерлер оболу душманга кол салуу жана жеңип алуунун сырларын коллективдүү аң уулоодон үйрөнүшкөн. Коллективдүү аң уулоо (бурят-монголчо – абла, орус тилинде - облава) эркек балдардын эң алгачкы ат үстүндөгү машыгууларынан болгон. Аң уулоого өңчөй эркектер гана катышкан. Бул процесстин өзгөчө структурасы жана аракеттери, аңга катышкандардын ар биринин өзгөчө орду жана социалдык иерархиясы болгон. Көчмөндөрдө бир социалдык катмардан экинчи бир социалдык катмарга (мисалы, эр же “бөрү” болуу үчүн – О.К.) өтүү үчүн аскердик жана аң уулоодогу атайын сыноолордон өткөрүшкөн. Жаштар же болочоктогу жоокерлер шамдагайлыкка, жаа менен таамай атканга, күч-кубаттуу болууга жана кыйынчылык менен ачкалыкка чыдоого үйрөнүшкөн. Жогоруда белгилегендей аң уулоонун структурасы жана тартиби, оң жана сол канаттарга ажыратылып бөлүнгөн аңчылардын орундары болгон. Аң уулоонун тартибин бузгандар жазаланган (Артамонов, 1973: 223-226). Коллективдүү аң уулоонун функцияларынын бири жаш муунду социализациялоо эле. Жаштар дарактарга, аскаларга тоскоолдуксуз чыгууга, жырткычтардан сактанууга, аң уулоо учурунда катарды бузбаганга үйрөнүшкөн. Ушул эле үйрөнгөн ыкмаларды башка урууларга, элге кол салууда пайдалана билишкен (Ильинская, 1971:84). Көпчүлүк учурда коллективдүү аң уулоо башка урууларга кол салуу менен коштолгон. Көчмөндөрдүн жашоосунда аң уулоо жана башка урууларга кол салуу жашоонун бир бөлүгү болгон. Кыргыздарда эң алгач ирет аң атып алган аңчынын колун аңдын каны, майы менен сүрткөн салт кездешет. Муну Темучиндин (Чынгыз-хан) эң алгачкы аң уулаганы жана Жамуха менен кездешкен эпизодунан да байкоого болот.

Ю.Н.Рерихтин пикиринде коллективдүү аң уулоо “монгол аскерлеринин тактикалык көнүгүүлөрү” катары кызмат өтөгөн. Ал мисал катары Чынгыз-хандын “Улуу Ясасынан” (Мыйзамдар жыйнагы) үзүндү келтирет: “...Душмандар менен согуш болбогон

¹ **Шад (Sad)** – «улуу, башкы жетекчи» маанисин берген. Шад - Борбордук Азиядагы көчмөн элдерде кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу. Шадар көбүнчө мураскер ханзаадалардан дайындалып, мамлекеттеги эң жогорку административдик жана аскердик жооптуу функцияларды аткарышкан. Рун сымал кыргыз (түрк) жазуу эстеликтерде Тоң-Йокук “бойла бага тарган”, Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары баяндалат (Кляшторный 1964: 31).

² **Тегин (Tegin)** - орто кылымдар доорундагы Борбордук Азиядагы түрк тилдүү мамлекеттердеги кагандык тактын мураскеринин, ханзааданын синонимдеш аталышы. Изилдөөчүлөр титулдун кытай тилинен келип киргендигин белгилешет. **Tegin** < **кытайча tek** – “улуу урматтуу, тектүү, жогорку”, **him** – «адам» же «жогорку тектүү адам, киши» маанисин туюнтат (Махпиров 1997:139). Мисалы, Күл-Тегин ж.б.

учурда алар (монголдор) уулдарын жапайы жаныбарларды кубалап, аң улаганга көндүрүшсүн, бул көнүгүүлөрдөн аскердик күч-кубат жана туруктуулукту үйрөнүшөт, андан соң душмандарга жырткыч айбандарга кол салгандай качырышсын, өздөрүнүн жанын аябашсын... (Кубарев, Черемисин, 1987:103). Ю.С.Худяков монголдор согуш учурунда жапайы жаныбарларга аң уулоо (облава) ыкмасын колдонушуп, душмандын аймагын курчоого алышкан. Изилдөөчү аң уулоонун монголдорду аскер ишине тарбиялоодогу башкы ролун белгилейт. Мындан сырткары, аң уулоо аскерлерди тамак-аш менен камсыздоодо колдонулган. “Жол катар аң уулап, күл азык даярдашкан” (Кубарев, Черемисин, 1987:105).

Коллективдүү аң уулоону эки бөлүккө, аң уулоо жана анын кудайларга арналган ритуалдык мүнөзгө ээ курмандык чалуу расмисине ажыратууга болот. Андан соң спорттук “үчилтик” (триада) – күрөш, ат оюндары жана жаа атуу мелдештери уюштурулган. Спорттук мелдештерде шамдагай жана күчтүү балбандар, көзгө атар мергендер, мыкты чабандестер аныкталган. Эң кызыктуусу, аң уулоодо аристократия эки түрдүү сырткы кийимди пайдаланышкан. Биринчиси, жаныбарлардын образын чагылдырган үстүңкү сырткы кийим, экинчиси согушка кийүүчү панцирдик соот-чопкут кийимдери колдонулган. Бул байыркы шамандык традицияны чагылдырган. С.В.Ивановдун байкоосунда аң уулоодогу эки түрдүү кийим шамандык традицияны, шаман-аңчы жана шаман-жоокерди туюнткан (Руденко, 1962: 20). Жаныбардын образын чагылдырган кийим ритуалдык функцияны аткарып, бөрүнүн элесин чагылдырган. Коллективдүү аң уулоонун жетекчиси – аскер башчысы болсо, ритуалдык процессияда негизги жырткыч жаныбардын образы карышкырга тийешелүү болгон. Жаш уландарды “эркектер союзуна” кабыл алууда бөрүнүн терилерин, баштарын пайдалануу, “бөрүгө кубулуу” мисал боло алары ырас. Аң уулоо процессиндеги башчыны (жетекчини) кыргыздар “калча” деп аташкан.¹

¹ **Калча** – кыргыздын баргы, бостон, жору, кара багыш, тейит урууларынын курамдарындагы уруктар (Абрамзон, 1956:116). “Манас” үчилтигинде калчалар кыргыздарга жоо, ал эми айрым варианттарында жакын эл катары чагылдырылат. Этнограф И.Б.Молдобаев калчалар кыргыздарга, өзгөчө тажик жана өзбектерге жакындыгын эпостогу “кара тегин калча” терминине ж.б. этнографиялык маалыматтарга таянып айтат (Молдобаев, 1995:151-153). К.К.Юдахин калчалардын өзбек жана тажиктерге жакындыгын белгилөө менен төмөндөгүдөй чечмелейт: 1. Көрүнүшү сүрдүү (кочкор тумшук) киши; 2.“Манас” эпосунда Коңурбайга карата айтылчу эпитет; 3. Тоолук тажик (негизинен каратегиндиктер); 4. Эпостук чыгармаларда “сакчы”, “кароолчу” катары айтылат; 5. Эпосто “кул” маанисин түшүндүрөт (Юдахин, 333-334; КТТС, 451-452; Молдобаев, 1995: 151-152). Бул сөзгө Х. Карасаев төмөндөгүдөй аныктама берет: 1. Памирдик тоолук ирандыктар галча/калча, ал эми өрөөндөгүлөр “тажик” деп аталат; 2. өтм. Кочкор тумшук, айбаттуу, багалчак адам (Карасаев, 1986: 136,421). Бирок, И.Б.Молдобаев этнонимдин чыгыш тегин тактоо зарылдыгын белгилейт (караңыз: И.Б. Молдобаев 1995: 153). Биздин пикирде, этнонимдин чыгыш тегин аныктоодо анын баштапкы маанисин тактоо зарыл. Байыркы буряттарда коллективдүү аңчылыктын жетекчиси, коомдо өзгөчө абройго ээ шаман (бакшы) болгондугу маалым. Коллективдүү аң уулоонун алдында ырым-жырым ритуалын аткарып, жалпы процессти башкарган шаман “галша” деп аталган (Вяткина, 1933,-№56: 64-65). Галша (галшин, галчп) сөзүнүн түпкү мааниси “гал” -от, -ша/-ча суффикси кесиптин жана кыймыл-аракеттин маанисин аныктайт. “Галша” - отту сактоочуну, бир эле учурда алачыкты күзөтүү, анды ууга катышкандар үчүн бөлүштүрүүнү башкаруу функцияларын да аткарган. Терминдин баштапкы маанисинде отко сыйынуу салты жатат. Алгачкы жамааттык коомдо уруктагы (уруудагы) отту өчүп калуудан сактаган абройлуу милдет жана ага сыйынуу ритуалын аткаруу кийинчерээк шамандардын карамагына өткөн (Жамбалова, 1991: 92-95). Анонимдүү фарси тилдүү булак “Худуд ал-Аламда” (X-XI кк) кыргыздар отко өзгөчө маани бериштерин баяндайт. Шамандын коомдогу ээлеген социалдык жана экономикалык ролунун жогорулашы менен бирге, галша/галча урууда (урукта) шамандын уруу жетекчиси, аскер башчылык милдеткерликтерин аткара баштайт. Бул процесс жапайы жаныбарларга карата уюштурулган коллективдүү аң уулоо гана эмес, башка кошуна жашаган урууларга да кол салуу менен коштолгон (Вяткина, 1933: 64-67; Жамбалова, 1991:92-93). Узак тарыхый процессте галшанын (галча) коомдогу ролу жана милдеттери бир топ өзгөрүүлөргө учураган. Ошондуктан, кыргыздардын курамындагы калча (тейит уруусунда - галча) этнонимин байыркы галша/галча титул-термини менен параллел кароого болорун белгилегибиз келет. Анткени, башка түрк-монгол элдери сыяктуу эле көчмөн кыргыздар да тарыхый өнүгүүнүн бул этабын басып өтүшкөнү ырас. Кийинчерээк, колдонуудан калып, унутулган “калча” же “галча” титул-термини кыргыздарда энчилүү ат катары калыптанышы чындыкка жакын.

“Эркектер союздарынын” элементтерин енсей кыргыздарынын сөөк коюу салтынан кездештирүүгө болот деген пикирди айткыбыз келет. Азыркы Туванын, Хакасиянын, Батыш Монголиянын археологиялык эстеликтеринин ичинен орто кылымдардагы кыргыздарга таандык “аскердик көрүстөндөрдү” (“дружинные захоронение”) кездештирүүгө болот. Кыргыз эстеликтерин изилдеген археолог-окумуштуулар (А.Грач, Л.А.Евтюхова, С.В.Киселев, Д.Г.Савинов, В.Я.Бутанаев, Ю.С.Худяков ж.б.) көрүстөндөрдө бир жаш курактагы, бир учурда коюлган жоокерлердин сөөктөрү экендигин белгилешет. “Эркектер союздары” тууралу античник авторлор да жазып калтырышкан. Геродот: “...скифтердин (сактар) эркектери курман болсо, жакын туугандары сөөктү арабага жүктөшүп айланада жашаган досторуна (тең-туштары) алып жөнөшкөн. Досторунун баары тең сөөктү кабыл алышып, аркы дүйнөгө узатуу тамак берүү расмисин жасашат, көзү өткөн адамга да башкалардай эле тамак арнашат (Геродот, 1972: IV:73). Ушул эле автор савроматтардын келип чыгышы тууралу баяндап келип, уруудан өз алдынча бөлүнгөн жаштар аң уулоо жана каракчылык менен күн көрүшөрүн эскерген (Геродот, 1972, IV: 114-116). Эркектердин жана аялдардын сөөктөрүнүн көрүстөндөргө өз алдынча же бөлөк коюлушу эрте сармат доорундагы доорлордон кездешет (Ильюков, Власкин, 1992: 182).

“Эркектер союздары” кыргыздарда “жоро”, “жолдоштор”, “теңтуштар” ж.б. терминдерде айтылат. “Жоро” – “Манас” эпосунда үч мааниде колдонулат: 1) жолдош, теңтуш; 2) кезектешип өткөрүлүүчү бозо ичүү жыйыны, тамаша кылуу үлпөтү; 3) буйрук, өкүм. Биринчи маанисинде көп учурайт. Кырк чоро жөнүндө: «Кылымды бузар кырк жоро Кыялын тапсаң кырк кашка, Кыркынын жөнү бир башка» (Саякбай Каралаев, 1. 183). Биздин пикирде “жоро” жана “чоро” терминдери бир маанини туюнткан синонимдеш сөздөр (караңыз “чоро” терминин¹). Кыргыздардагы “жоро”, “теңтуш”, “шеринелеш

¹ **Чоро** - чекир саякуруусунун курамындагы урук (Абрамзон, 1960, Т.1У:134). Чоро эпикалык баатырдын максатташтары, чоролору (Юдахин, 1969:868). Ойрот-калмак (Жунгар) мифологиясында көптүк түрдө “чорос”, “цорос” деген дербет жана жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойроттордо (жунгар калмактары) “цор”, ортоңку кыпчак тилинде “чора”, “шора”, “чоро” терминдери “баатыр” деген маанини билдирген. Чыгыш теги боюнча байыркы түрктөрдүн аскердик-башкаруу титулу болуп эсептелген “чур” (чор), (чура) “чора” сөзү байыркы фарси тилинде “жоокер, “баатыр” деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок кийинки түрк тилдеринде (байыркы түрк доору) титул катары (хан менен бектин ортосундагы) мансаптык даражаны аныктагандыгы маалым (“Манас”. Энциклопедия, Т. II: 337). Чур (чор), (чура) чоро титулунун негизинде ошол байыркы түрк доорунан баштап эле көптөгөн адам аттары белгилүү болуп, күндөлүк турмушта колдонулуп келген. Буга байыркы түрк руникалык жазмаларында чагылдырылган Агуш Чур, Бег чур, Ил Чур, Чур өндү ысымдар күбө (көрсөтүлгөн эмгек, 337-бет). Чоро - термини кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармаларынын ичинен “Манаста” гана салттуу түрдө туруктуу айтылат (көрсөтүлгөн эмгек, 337-бет). Чоро - энчилүү ат катары кыргыздарда байыртадан эле белгилүү (караңыз: Кара Чоро гоними). Чоролор өз алдынча уруу катары XIII к. эскериле баштайт. С.М. Абрамзон өз иликтөөлөрүндө чекир саяктардагы чоро уругун Моголистандагы чорос уруусу менен жалпылыкта караган пикирин айтат (Абрамзон, 1990: 62). Чоро + с; -с/-з-көптүк маанини аныктоочу байыркы сөз жасоочу мүчө экендиги маалым. Профессор Ө.Караев чоростордун бир бөлүгү XIII к. Чыгыш Түркстандан Чагатай улусуна журт которгондугун жазат. Чоростор Моголистандын (өзгөчө Чыгыш Түркстанда) саясий турмушуна активдүү катышкан (Караев, 1995: 132). Захреддин Бабур өзүнүн мемуарларында (Бабур-намэ) Моголистандын аймагында чорос аттуу уруунун болгондугун тастыктайт (Губаева, 1983: 56). Чынында эле, чоростор бүгүнкү булгаачы (уруулук бирикме), тагай (генеоним), кушчу, дуулат, бааргы уруулары менен бирге эскерилет (Юдин, 1965: 56-59). Этникалык компонент кыргыздардын курамына дал ушул тарыхый доордо кирүүсү мүмкүн. “Чорос” этноними бир эле учурда ойрот-калмактардын да курамында эскерилет. Жунгар (дэрбет) хандарынын басымдуу көпчүлүгү “чорос” аттуу аристократиялык (ак сөөк) уруудан чыгышкан. Муну “Илэтхэл Шастирден” башка монгол жана калмак булактары да тастыктайт (Санчилов, 1990: 55). Жунгар хандыгы коомдук-саясий түзүлүшү жагынан башында хан турган негизги төрт ойрот уруусунун союзу болгон. Ар бир уруунун башчысы тайджи (кыт. да-тобци) деп аталчу. Чорос уруусунун чоң тайджиси уруулук бирикменин жетекчиси болуп, бир эле учурда хан деп да аталган (Чернышев, 1990: 57). XIV к. аягында (1399-1445 жж.) кыргыздар Угечи Кашка (Гүйлүжү, Мөңкө Темир) жетекчилиги астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жеткендиги белгилүү (Бейшеналиев, 1989: 9).

достор” терминдеринин баштапкы маанилеринде алгачкы общиналык коомдогу “эркектер союздарынан” элементтери сакталып калган.

XX к. 20-30 жж. кыргыздардын салттуу маданиятын (этнографиясын) терең изилдеген Ф.Фиельструп “жоро” бирикмелери жана алардын баштапкы генезиси тууралуу кызыктуу иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Оболу, бул салт тууралуу 1909-ж. В.В.Бартольд “Церемониял при дворе узбекских ханов в XVII в” аттуу макаланы Г.Н.Потаниндин юбилейине арналган жыйнакта жарыялаган.¹ 1951-ж. белгилүү советтик жана россиялык тарыхчы-этнограф Л.П.Потанин В.В.Бартольддун бул маселе боюнча көтөргөн илимий пикирин андан ары кошумча маалыматтар менен изилдеп өнүктүргөн.² В.В.Бартольд XVII к. Балхтагы өзбек ханы Надыр Мухаммеддин сарайындагы кымыз ичүү салты тууралуу Махмуд ибн-Вели фарси тилинде жазылган “Бахру-л-асрар-фи-меканиби-л-ахьяр” (“Жогорку даражалуулардын жасаган эрдиктери тууралуу деңиздей терең сырлар”) аттуу асарында баяндарын белгилеген. Махмуд ибн-Вели ак сарайдагы кымыз ичүү аземи монголдордун “ясы жана юсун” мыйзамдарынын негизинде аткарылгандыгын эскерген. Көчмөн өзбектер Алтын Ордодогу кабыл алынган монгол мыйзамдарын колдонушкан. Ал учурдагы көчмөн өзбектер (Өзбек-хандын тукумдарыбыз деген кыпчактар) кымызды негизги ичимдик катары колдонушкан, кымыз ичүүнүн калыптанган атайын тартиби жана этикети болгон. Л.П.Потаповдун белгилөөсүндө кымыз ичүүнүн мындай тартибин жөнөкөй көчмөндөр да колдонушкан (Потапов, 1951:164). Кымыз ичүү салтанаты же аземинин тартиби боюнча хандын оң жана сол жагына (канаттарына) адамдар коомдогу ээлеген даражасына, рангасына карата орун алышкан. Махмуд ибн-Вели аземдеги аткарылган салттын өтө көп экендигин, анын бир аз гана бөлүгүнө кайрыларын жазат. Хан олтурган төрдөн бектер оң жана сол канаттарды ээлеп олтурушкандан соң, хандын белгиси менен “одачи” (кымыз куйган адам) бардык этикетти сактап, кымыз куюлган идишти ханга сунган. “Көңүлдөгү капалыкты айдаган суусундуктан” бир аз ооз тийип, толтура куюлган кымызды идиши менен өзүнө жакын, ишеничтүү эмирлердин бирине сунган. Эмир хандын сунган идишин бачым бошоткондон соң, хан жаңыдан толтурулган идишти кезеги менен башка эмирлерге узаткан. Андан соң, “одачылар” башка бош идиштерди кымызга толтуруп, хандан оң жана сол канаттарда олтурган эмирлерден “кымызды тартынбай ичүүнү өтүнүшкөн”. Оң жана сол тараптагы эмирлерди кымыз ичируү аземи тартип менен ишке ашырылган, кандайдыр жаңылыштык болушу мүмкүн эмес эле. Оң жана сол тараптан экиден эмир “одачынын” жанына келишип, колдоруна кымыз толтурулган идишти кармашып, бир учурда ичишкен, андан соң өз орундарын ээлешкен. Кымыз ичүү аземи кезек менен уланган. “Одачылар” эмирлер кымыздарын ичип тойгондон соң, кымыз толтурулган идиштерди эшик ага, курчийлер ж.б. аскерлерге сунушкан (Потапов, 1951:165). Кымыз ичүүнүн мындай салтынын параллелин этнограф М.Ф.Гаврилов XX к. 20-ж. Тажикстандагы көчмөн-өзбектердин ичинен кездештирген. Отурукташууга өткөн көчмөн өзбектер мезгилдин өтүшү жана жашоо шартынын өзгөрүшү менен кымыз даярдоону унутушуп, “шерда” деп аталган эркектер жыйналган аземде арпадан жасалган бозону ичишерин, бул салтка байланыштуу каадаларды тереңдетип жазып чыккан. “Буза” же “шерда” көчмөн-өзбектердеги эркектердин көңүл ачуунун негизги түрү болгон. Л.П.Потаповдун сүрөттөөсүндө орто кылымдардагы көңүл ачуучу “кымыз ичүү аземи” буза (кырг. бозо) менен алмашканын, аткарылган каадалардын мазмуну негизинен туруктуу сакталып калганын жазат (Потапов, 1951:165).

Байыркы бул салт кыргыздарда бузулбай сакталып калган. “Эркектер создарынын” бир формасы болгон көңүл ачуунун мындай түрү кыргыздарда “шерне олтуруш”, “бозо олтуруш” деп аталган, жай айларында кымыз, кыш мезгилинде бозо ичүү аземдерин

¹ Бартольд В.В. Сборник в честь семидесилетия Г.Н.Потанина. Записи ИРГО по отделению этнографии. Т.XXXIV. –СПБ, 1909.–С. 293-308.

² Потапов Л.П. Древний бычай, отражающих первобытно-общинный быт кочевников// Тюркологический сборник. -№ 1. 1951. –С.164-171.

жасашкан. Бул салт биздин байкообузда Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарында жайылып, XX к. 90-ж. чейин жашап келди, тоолуу аймактарда бул салт азыр да кеңири колдонулат. XX к. 20-30 жж. Талас, Суусамыр аймактыранда болгон этнограф Ф.А.Фиельструп “эркектер союздарындагы” же “шернедеги” кымыз ичүү салтын сүрөттөп жазган: “Шерне жай айларында (июнь-июль) уюштурулат, жаш өзгөчөлүктөрүнө карата биригишет. Шернеге мүчө боло тургандарды талкуулап, санын такташат. Биринчи шернеде бийди, оң жана сол чыныларды шайлашат. Көңүл ачуудагы берилүүчү тамак абалтадан сүйлөшүлөт, чыгымдын көлөмү азайбайт, болжолу көбөйүшү талкууланат. Шернеде кымыз жана козунун (койдун) этинин болушу шарт, үй ээси даярдаганга үлгүрбөй кала турган болсо кымызды айланадан жыйнашат (Фиельструп, 2002:236). Шерне шарт боюнча күнүнө уюштурулат, ар бир кезектеги көңүл ачуу аземи эки күн эрте белгиленген, себеби үй ээси кымыз менен эт даярдаганга үлгүрүшү зарыл эле. Үй ээси кымыз менен эттен башка боорсок, чай, кант ж.б. даярдоого милдеттүү болот. Кымыз ичип, козунун эти желгенден кийин күн тартибинде көк бөрү оюну турган. Үй эси бардар адам болсо, кымыз ичкендер көк бөрүнү уюштуруп берүүсүн сурашып, бата беришкен. Үй ээси көк бөрү үчүн улак же эчки берүүсү тийиш эле. Эгерде мүмкүнчүлүгү болбосо үй ээси баш тарта алган. Бирок, сөзгө калуудан уялган үй ээсине туугандары жардамга келген, “көк бөрү” оюну уюштурулат (Фиельструп, 2002:236). Бий – шерненин жетекчиси, анын жардамчылары болгон оң чыны жана сол чыны тартип боюнча бийдин оң, сол тараптарынан орун алышат. Бий кымыз ичүү аземинде гана жетекчи болгонго акылуу. Бий кымыздын тартип боюнча берилишине, аягына чейин ичилишине көз салат. Чыныдагы кымыз толук ичилбей калса, “жазалоо” иретинде кымыз жаңыланып куюлуп, кайрадан ичүүгө мажбурлашкан, ыр аткарып беришкен. Бий таасирлүү мүчөлөрдөн шайланган жана ал аземде кымыз ичпей, башкарып турууга, чырдашкандар болсо ажыратууга тийиш болгон. Эт устукандалып табактарга салынып узатылат, шернедеги улуу адамга койдун башы, бийге жамбаш менен куймулчак тартылат. Эт тартылганда бий кааданы көзөмөлдөбөйт, бул шыбага үй ээсине жүктөлөт. Этнограф Ф.А.Фиельструп Суусамырды кыдырганда шернеден соң “тенге эңмей” (тыйын эңмей), “ит тартыш” (аркан тартыш), күрөш, чүкө, ак чөлмөк ж.б. оюндар уюштурулары жөнүндө жазган (Фиельструп, 2002: 236-237).

Бул изилдөөдө “эркектер союздарынын” коомдогу жана жашоодогу ээлеген орду, бөрү үйүрүнүн жана анын социалдык курулушунун адамдардын коомдук жашоосуна тийгизген эбегейсиз таасири, аң уулоодогу оң жана сол канат структурасы, анын соңку доордогу мамлекеттердеги аскердик-башкаруу системасындагы калыптанган орду ж.б. маселелер каралды. Кыргыз тарыхында мурда колго алынбаган бул илимий маселелер байыркы тарыхтын “ак тактарын” иликтөөгө өз көмөгүн тийгизери шексиз.

Пайдаланылган адабияттар тизмеси:

1. Абрамзон, С. М. Этногенетические связи кыргызов с народами Алтая // XXV Междун. Конгр. востоковедов. Доклад делегации СССР (отд. оттиск). –М.: 1960. – 24 с.
2. Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, “Илим”, 1990. – 480 с.
3. Андреев Ю. В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит). – СПб.: “Наука”, 2004. – 336 с.
4. Бартольд В.В. Сборник в честь семидесилетия Г.Н.Потанина. Записи ИРГО по отделению этнографии. Т. XXXIV. –СПБ, 1909. - С. 293-308.
5. Бейшеналиев, Т. О. Киргизы и Джунгарское ханство (XVII - XVIII вв). Автореф. канд. дисс..., -Л.: 1988. - 21 с.
6. Бондаренко А. А. Культ воина-зверя у правящих сословий древних киммерийцев, скифов, сарматов//Colljquiumheptaplomeres, 2014. 1. С.153-162.

7. Вяткина, К. В. Пережитки тотемизма и его разложение в связи с облавными охотами бурят // СЭ. 1933. - № 5-6. С. 48-67.
8. Геродот. История в девяти книгах. Изд-во «Наука», Ленинград, 1972. Перевод и примечания Г. А. Стратановского, под общей редакцией С. Л. Утченко. Редактор перевода Н. А. Мещерский.
9. Грязнов Н. П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири // АСГЭ. Вып. 3. -Л.: «Наука», 1961. - С. 7-31.
10. Губаева, С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - начале XX вв., -
11. Ташкент, 1983. - 102 с.
12. Добжанский В. Н. Наборные пояса кочевников Азии. - Новосибирск, «Наука», 1990 -164 с.
13. Жамбалова, С. Г. Традиционная охота бурят. - Новосибирск, «Наука», 1991. - 175 с.
14. Ильюков Л. С., Власкин М.В. Сарматы междуречья Сала и Маныча. - Ростов-на-Дону, 1992.
15. Караев, О. К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголистан. -Бишкек, ” Кыргызстан”, 1985. -160 с.
16. Каратаев, О.К. Бөрү уруусунун келип чыгышынын тарыхый-этнографиялык негиздери. – Бишкек, “Улуу тоолор”, 2021. – 618 б.
17. Кляшторный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.-М.: «Наука», 1964. - 220 с.
18. “Манас”. Энциклопедия. I-II томдору. - Бишкек, “Кыргызстан”, 1995. – 700 б.
19. Махпиров, В. У. Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. - Алматы, «Гылым», 1997. - 300 с.
20. Молдобаев, И. Б. «Манас»: историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек, “Илим”, 1995. -331 с.
21. Нефедкин А. Сарматы. Первая тяжелая конница степей. – М.: 2018. – 156 с.
22. Погребова М. Н., Раевский Д. С. Савроматы и скифы //Сарматы и Скифия. Донские
23. древности. Азов. Вып. 5. –М.: 1997.
24. Потапов, Л. П. Древний обычай выпивания кумыса // Тюркологический сборник. –М.-Л.: 1951. Вып. I. С. 164-175.
25. Потапов, Л. П. Древний обычай, отражающих первобытно-общинный быт кочевников// Тюркологический сборник. -№ 1. 1951. - С.164-171.
26. Руденко С. И. Сибирская коллекция Петра I. - Свод археологических источников. - Вып. Д 3 - 9. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962.
27. Санчилов, В. П. «Илэтхэл шастир» как источник по истории ойратов. – М., 1990.
28. Снесарев Г.П. Традиция мужских союзов в ее позднейшем варианте у народов Средней Азии // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 7: Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. - М.: 1963. - С. 170-184.
29. Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). - М.:
30. “Наука”, 1973. – 312 с.
31. Чернышов, А.И. *Общественное и государственное развитие ойратов в XVIII в.* – М.: “Наука”, 1990. – 138 с.
32. Фиельструп, Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX в. – М.: “Наука”, 2002. – 307 с.
33. Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь. – М.: “Наука”, 1969. – 973 с.
34. Юдин, В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнические связи с казахами и другими соседними народами //Известия Академия наук Казахской ССР. Серия общественных наук. № 65. С. 52-65.